

Переяславська рада: погляд через 350 років

[Професор В. Ніколаєнко, завідувач кафедри політичної історії]

#1 от 21.01.2004

Видатними подіями в історії України й Росії, а також в усій європейській історії, були визвольна війна українського народу 1648-1654 р. р. і перехід України під владу російського царя. Цим пояснюється той великий інтерес, з яким вивчали ці питання історики різних часів і різних класових угруповань.

Утворення незалежної держави Україна викликало величезні зрушення у суспільній психології. Найпомітніший вияв цих зрушень — зростання історичної свідомості різних верств населення України, поглиблений інтерес до минулого, до історичних знань. Без перебільшення можна твердити, що нині наше суспільство переживає своєрідний «історичний ренесанс». Його ознаки — маса найрізноманітніших історичних видань, художніх, науково-популярних, історико-публіцистичних творів, підвищений інтерес до історичних сюжетів у засобах масової інформації. У цій зливі пересічний громадянин нерідко відчуває себе недостатньо обізнаним, позбавленим найпростіших орієнтирів. До того ж «історичний ренесанс» подекуди збочується до історичної міфотворчості, до надмірної, а то й штучної політизації та ідеологізації минулого, використання історичного знання заради сьогоденних інтересів.

Питання про входження України до складу Росії сьогодні оцінюється далеко неоднозначно, а інколи з цієї проблеми висловлюються діаметрально протилежні думки. При висвітленні цього питання слід перш за все спиратись на історичні факти, а при аналізі його наслідків для України виходити із історичних реалій того часу.

За шість років війни у численних кривавих битвах український народ величезним напруженням своїх сил здобув багато перемог над польсько-шляхетськими військами. Однак і чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький, старшини і народні маси переконувалися, що лише своїми силами без чужої допомоги Україна в той час визволитися з-під ладі шляхетської Польщі не могла.

В цих умовах погляди Хмельницького й населення України зверталися до одновірної Москви. Після першого листа цареві Олексію Михайловичу від 8 червня 1648 р. Богдан Хмельницький протягом усієї війни підтримував зв'язки з царським урядом, домагаючись включення Російської держави у війну з шляхетською Польщею. Хмельницький перед московськими послами підкреслював необхідність спільного захисту єдиної для російського і українського народів православної віри, розвінчував перебільшені уявлення про силу шляхетської Польщі, наголошував на великих перевагах, що їх матиме Росія в разі переходу України під владу царя.

У Москві розуміли важливість союзу з Україною, бо він передусім відкривав шлях на південь — до Чорного моря і на захід. Він послаблював Польщу, розладнував можливий союз Хмельницького з Туреччиною, посилював Росію випробуванням 300-тисячним козацьким військом. Але тривалий час, через складні внутрішні й зовнішні умови, а також з розрахунку

на ослаблення обох воюючих сторін — Польщі й України — царський уряд займав вичікувальну позицію.

Особливо погнали зв'язки між Богданом Хмельницьким і російським урядом у 1652-1653 р. р. — останні роки визвольної війни. Майже безперервно йшли посольства з України в Москву і з Москви в Україну.

6 січня 1653 р. Хмельницький скликав у Чигирині раду старшин, яка вирішила з Польщею не миритись, а продовжувати добиватися прийняття України під високу руку московського царя. Для остаточного розв'язання питання про відносини України з Росією і початок війни з Польщею 1 жовтня 1653 р. було винесене на розгляд Земського собору.

Після Земського собору 9 жовтня 1653 р. для здійснення його рішень з Москви в Україну було вряжене посольство на чолі з ближнім боярином Василем Васильовичем Бутурліним. А всього в посольстві їхало понад 40 різних сановників і службовців. До Переяслава посольство прибуло 31 грудня 1653 р.

8 січня, о другій годині дня ударами в литаври скликався народ на загальну раду «...слышати совет о деле хотящем совершиться».

Після закінчення Ради Хмельницький і старшини поїхали до «заїзжого» двору, де розміщувалося російське посольство. Бутурлін урочисто передав Хмельницькому царську грамоту, яку зачитав присутнім військовий писар. Бутурлін у своїй промові розповів про хід переговорів з Польщею, про попередні зносини Війська Запорізького з Москвою і про рішення царя прийняти під свою руку гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями, а також допомогти їм «государевими ратними людьми» у боротьбі проти Польщі.

Але прибувши до Успенської церкви, Хмельницький зажадав від російських послів учинити «веру», тобто присягу, від імені царя. Бутурлін став доводити, що в Московській державі тільки піддані самодержавцю «веру чинят», а того, що «за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет».

9 січня і в найближчі дні в тій же соборній церкві було приведено до присяги «сотников, и ясаулов, и писарей, и казаков, и мещан». За московськими даними в Переяславі склали присягу 284 чол.

10 -12 січня 1654 р. гетьман Хмельницький, писар Виговський та інші старшини вели переговори з Бутурліним та іншими царськими послами. Йшлося про міжнародні й військові питання (оборона України від можливого польського наступу, відносини з Кримським ханством та ін.) і про внутрішній устрій України.

13 січня Хмельницький з старшинами приїхав до Бутурліна з прощальним візитом, передав листа до царя, в якому дякував цареві за те, що він прийняв Військо Запорізьке «под крепкую и высокую руку». 14 січня Бутурлін з товаришами відбув до Києва для прийняття від населення присяги цареві. Протягом січня-лютого й провадилося в містах і містечках прийняття присяги від населення. В книгах присяги записано всього 127 338 чол. У цілому населення до складання присяги ставилося лояльно. «По усей Україні увесь народ з охотою тое учинил» і від цього «немалая радость mezi народом стала», — писав літописець Самовидець. Але не скрізь усе пройшло гладко. Відмовились від присяги полки Уманський і

Брацлавський, не склали присяги полковник Іван Богун та Іван Сірко. У полках Полтавському і Кропив'янському московських урядовців побили киями. Негативно до переходу України під владу московського царя поставився київський митрополит Сильвестр Косів і деякі інші представники вищого православного духовництва. Внаслідок рішення Переяславської Ради і переговорів у Переяславі було досягнуто угоди про перехід України під «високу руку» московського царя, що зумовлювало військовий союз України з Росією, необхідність передусім виступу російських військ на захист України від наступу польсько-шляхетських військ. Посли від імені царя гарантували збереження незалежної Української держави, її прав і вольностей. Хмельницький, Військо Запорізьке — присягою зобов'язалися вірно служити московському цареві. Це був двобічний договір двох рівноправних держав.

Але ні внаслідок Переяславської Ради, ні внаслідок переговорів з російськими послами, крім словесних обіцянок і запевнень від імені царя, Хмельницький і старшини не дістали ніяких документальних актів, які містили б письмові гарантії, визначали умови переходу Української держави під владу московського царя, її становище і взаємовідносини з Росією. Для розв'язання всіх цих питань і юридичного оформлення союзу, досягнутого в Переяславі, було вирішено послати до Москви посольство Війська Запорізького.

Наприкінці січня — у першій половині лютого 1654 р. в Корсуні і Чигирині Хмельницький, Виговський та інші старшини виробляли матеріали для посольства. Цими документами стали «Статті» Богдана Хмельницького, або Березневі статті 1654 р.

Хоча царський уряд хотів, щоб до Москви приїхав гетьман Хмельницький або генеральний писар Виговський, очолили українське посольство генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний і переяславський полковник Павло Тетеря.

13 березня в «столовой избе» послы урочисто були прийняті царем, а потім у казенному дворі почали переговори з боярами і думними людьми.

19 березня у царя відбувся відпуск послів, після чого на «казенному дворі» бояри оголосили на їх статті «государев указ» і вислухали їх роз'яснення на незатверджені статті. 21 березня послы одержали статті з 11 пунктів. При від'їзді 27 березня їм були передані Статті в її пунктах з «государевими указами» і жалувані грамоти Війську Запорізькому, православній шляхті, а також грамота про те, що Чигиринському староству бути при гетьманській булаві. Були видані й грамоти Хмельницькому на спадкове володіння містом Гадячем, а також на Суботів і Новоселицю.

Укладаючи договір, обидві сторони — і Хмельницький, і царський уряд — переслідували різні цілі. Хмельницький мав на меті дістати військову допомогу від Москви в боротьбі з Польщею, добитися повної від неї незалежності, забезпечити самостійність Української держави, а за це цар одержуватиме щорічну грошову данину (трибут). Що це так, засвідчує подальша діяльність Хмельницького: до смерті він вів свою і внутрішню, і зовнішню політику незалежно від Москви. Московський же уряд, укладаючи договір з Україною, мав далекосяжну мету: з часом повністю ліквідувати Українську державу і перетворити Україну на звичайну провінцію Росії, тобто домогтися її повної інкорпорації.

Переяславська угода з юридичного погляду найближче підходить до поняття васальної залежності чи протекторату. Це був договір, що забезпечував, при його дотриманні,

державну самостійність України і допомогу Росії в боротьбі проти зовнішніх ворогів.

Тривалий час дискутувалось питання про те, як правильно характеризувати союз України з Росією: «приєднання» чи «возз'єднання»? У працях радянських істориків до кінця 40-х — початку 50-х років ішлося про «приєднання». Але після прийняття керованим Л.М.

Кагановичем ЦК Компартії України у серпні 1947 р. постанови про незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР і особливо в час підготовки і відзначення у 1953-1954 р. р. 300-річчя приєднання України до Росії за умов культу особи адміністративним порядком було введено термін «возз'єднання», який до останніх років був загально вживаним в історичній літературі.

В українській історіографії термін «возз'єднання» вперше ввів П. О. Куліш. У 1874-1877 р. р. він опублікував тритомну працю під назвою «История воссоединения Руси» и в 1877 р. випустив «Материалы до истории воссоединения Руси». Цим же терміном користувалися російські великодержавні історики, які заперечували існування осібною українського народу, вважаючи його «гілкою» єдиного російського народу. Тому вони й оцінювали Переяславську угоду як акт «возз'єднання» в єдине ціле земель, що були «вотчинами» московських царів. Декретований згори термін «возз'єднання» не має в дійсності ніякого обґрунтування, оскільки «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного. А український і російський народи — це два окремі народи, і їх можна тільки об'єднувати чи приєднувати. З обґрунтуванням некоректності вживання терміну «возз'єднання» ще в 1966 р. виступив у статті «Приєднання чи возз'єднання?» історик Михайло Брайчевський, за що і був звільнений з роботи в Інституті історії Академії наук УРСР.

В цілому акт 1654 року називається по різному: приєднання України до Росії, входження України до складу Російської держави, перехід України під протекторат (або; під владу) російського царя. Очевидно, найбільш відповідає суті справи термін «приєднання», оскільки цей термін серед усіх інших найбільш, так би мовити, нейтральний, в якому нема поняття про нерівноправність сторін, які об'єднуються.

Щодо оцінки переходу України під владу російського царя, то вона в радянський час змінювалася. До середини 30-х років Переяславський акт оцінювався як «союз українських феодалів з російськими, який по суті юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною» (БСЭ, 1 вид. М., 1935. Т. 59. с.818).

А уже в серпні 1937 р. у Постанові журі урядової комісії з конкурсу на кращий підручник для середньої школи з історії СРСР про приєднання України до Росії говорилося так: «Автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького у XVII сторіччі, в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною. Факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII сторіччя під протекторат Росії, так само, як факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу. Авторі не бачать що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії. Так само, як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії. Вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом». (К изучению

истории. М., Партиздат, 1937, с.38.).

Але характеристика приєднання України до Росії як «найменшого зла» незабаром стала не влаштовувати партійні верхи. Після згаданої вище постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (1947) термін «найменше зло» став зникати, а приєднання України до Росії стало трактуватися як закономірний результат всієї попередньої історії двох братніх народів, найкраща перспектива для українського народу, як безумовне для нього благо. Ці положення офіційно були стверджені в Постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» і «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654-1954 р. р.», схвалених ЦК КПРС. У відповідності з цими документами історики й змушені були оцінювати події 1648-1654 р. р. В останні роки іде далі наукове дослідження і перегляд застарілих положень та нав'язаних міфів, бо ж оригіналу самого договору немає.

Але незалежно від характеру Переяславської угоди, позитивна відповідь на запитання про те, потрібен чи не потрібен був такий крок Богдана Хмельницького, на нашу думку, сумнівів не викликає. Україна на той момент іншого виходу не мала.

Тут ми вважаємо за необхідне дослідити питання : а що було б з Україною, якби не було Переяславської Ради? І хоч історична наука умовностей не знає, вона повинна розглядати можливі альтернативи розвитку. Розглянемо їх і ми. Припустимо, що Україна залишилась під владою Польщі. Це означало, що поляки залили б її кров'ю, помстившись українському населенню за участь у визвольній війні. Це ще більше б загальмувало економічний, політичний і культурний розвиток України. І найголовніше. Оскільки Польща зі своїм прогнилим державним ладом була приречена на розділ її між сусідніми країнами (що і відбулося в наступному XVII ст.), то можна сказати: українські землі однаково були б приєднані до Росії, яка брала активну участь у розділах Речі Посполитої.

Зовсім не будучи апологетом російського самодержавства, вважаю за необхідне прямо сказати: в тому, що Україна до кінця XVIII ст. повністю втратила свою автономію у складі Росії, винна, перш за все, тодішня еліта самої України. Кожні нові «статті» (договори гетьманів України з російським урядом) супроводжувалися урізанням автономних прав України і одночасним розширенням привілеїв козацькій старшині. Якраз вона все більше перетворювалася на феодалів, експлуатуючи власний народ, все тісніше зливалася з російським дворянством, поступаючись інтересами української державності.

Головне значення Переяславської Ради, на наш погляд, полягає у наступному. Якраз у результаті входження до складу Росії Україна в кінці XVIII ст. змогла вирішити одну із найважливіших проблем свого геополітичного розвитку — проблему виходу до Чорного моря. Якраз у результаті російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. увесь південь сучасної України з Кримом стали в повному розумінні цього слова українськими. Вони були заселені і освоєні українським народом, стали розвинутими в економічному відношенні районами. Одеса і Миколаїв, Херсон і Сімферополь, Дніпропетровськ, Донецьк, Луганськ, Запоріжжя і інші великі міста, мабуть, ніколи не виникли б, якби не тісні українсько-російські зв'язки. А змогла б Україна вирішити завдання об'єднання всіх своїх земель в єдиній

Українській державі без допомоги Росії? І чи вдалось би виграти найстрашнішу в історії людства війну — Другу світову — не будь найтіснішого співробітництва і справжнього фронтового братерства різних народів Радянського Союзу, в тому числі українського і російського народів? А після війни в найкоротший час відбудувати народне господарство і перетворити Україну в економічно міцну, дійсно індустріальну державу? Якраз у цьому, на нашу думку, і полягає головне значення події, 350 років якої виповнюється зараз.